

11444

DRAGO ĆUPIC

LATERALI U GOVORIMA CRNE GORE

Посебан отисак из Зборника Матице српске за филологију и лингвистику,
XXVII—XXVIII за 1984—1985.

НОВИ САД
1984—1985.

LATERALI U GOVORIMA CRNE GORE

DRAGO ČUPIĆ

Literatura o ovim glasovima u govorima Crne Gore (ali ne samo u njima) dosta je obimna. Utvrđena je činjenica da u govorima stare Crne Gore, izuzimajući dijela Riječke nahije (Ceklin), djelimično Crmnice, zatim u govorima hercegovačkog tipa u Crnoj Gori, kao i u govorima Crnogorskog primorja, Pipera, Bjelopavlića i srednjeg Polimlja — među ovim glasovima imamo jasno izdiferencirane *l* i *l̥*; imamo, zatim, *l* u nekim pozicijama i sporadičnu pojavu *l̥* (češće se označava kao *l'*) nezavisno od pozicije u riječi (reklo bi se, uglavnom, hipokorističkog karaktera). Nešto drugačija je situacija u govorima Zete i Lješkopolja, Kuča i Bratonožića, muslimana u plavsko-gusinskoj zoni i u Titogradu, Mrkovića i dijela Krajine (na jugu Skadarskog jezera). I dok oblasti prve skupine (dakle, većine crnogorske teritorije) možemo posmatrati uglavnom jedinstveno, dotle one iz druge moramo diferencirati, jer neke od njih imaju izvjesne specifičnosti (u okviru skupine), premda bi u realizaciji lateralnih suglasnika, u krajnjoj liniji, mogle da čine posebnu cjelinu.

Ako se zadovoljimo konstatacijom da u prvoj skupini govora imamo opšterpskohrvatsko stanje, sa izuzetkom pojave *l̥* ispred „tvrdih” samoglasnika, hipokorističkog karaktera (npr. *Ľola*, *Ľako*, *Ľakić* i sl.) u nekim govorima (Bjelopavlići, okolina Nikšića, Ceklin, Piperi), zatim *l̥* u istim pozicijama u sjeverozapadnoj Boki (što može biti i dalmatinski uticaj), tj. pojavu srednjoevropskog, nešto palatalnijeg *l* u svim pozicijama, kao i postojanje *l̥* u Župi nikšićkoj i njenoj okolini u primjerima tipa: *biĽa*, *piĽa*, *mogĽa*, *šćeĽa* i sl., koje nam je nejasno — onda nam ostaje interesantnije pitanje strukture laterala u drugoj skupini govora Crne Gore, pa ćemo se zadržati na vrijednostima ovih glasova u njima, tj. u govorima koji su poznati kao oni koji su u dodiru sa albanskima.

Ni albanolozi nijesu saglasni u stavovima o vrijednostima ovih glasova u albanskim govorima: jedni govore o tri a drugi o dva laterala. Nešto ubjedljivije od ostalih izgleda nam mišljenje Idriza Ajetija o ovom pitanju, koji kaže da albanski govori imaju dvojak lateral.¹ Iz Ajetijevog izlaganja zaključuje se da on u albanskim, posebno u gegijskim govorima identifikuje *l* i *l̥* (tj. *l'*, koje, izgleda, nije u potpunosti palatalni lateral, i *l*, odnosno *ll*, koje je velarni lateral).² Čini nam se da se ta diferencijacija (uglavnom) slaže sa stanjem u albanskim (gegijskim) govorima istočno od Titograda (Malesija), tj. da se radi o govorima koji nemaju niti srednjoevropskog *l* niti srpskohrvatskog *l̥* (*lj*), već samo velarizovani i palatalizovani (kod Ajetija — palatalni) lateral. Albansku situaciju pominjemo zbog činjenice što su albanski govori Malesije uticali na fonološki sistem srpskohrvatskih laterala u prijalbanskoj

¹ Idriz Ajeti, *Glas l u arbanskim govorima Crnogorske Krajine*, Godišnjak Balkanološkog instituta Sarajevo, knj. 1, Sarajevo 1956, 193.

² Isto.

zoni u Crnoj Gori (i u Metohiji).³ Zbog toga ćemo i pogledati stanje laterala u ovoj zoni govora u Crnoj Gori.

U srpskohrvatskoj dijalektološkoj literaturi ponajviše građe o lateralima pri-albanske zone dato je za Mrkoviće. Tamo se, prema Luki Vujoviću, javljaju tri lika ovoga glasa: velarno *l*, tj. *l̥*, zatim „visoko *l̥*” (koje je od *l̥*) i *l̥* dobijeno palatalizovanjem *l* ispred vokala *e* (i *e^a*) i *i*.⁴ Stanje slično mrkovićkom Belić nalazi u galičkom dijalektu, sa izvjesnim razlikama u porijeklu i prirodi ovih glasova,⁵ kao i Ivić u govoru Galipoljskih Srba,⁶ s tim što je u galipoljskom *l̥* izuzetno rijetko, i javlja se samo kod mlađih osoba.⁷

U Zeti i Lješkopolju, Kućima i Bratonožićima ja sam bilježio samo dva laterala — *l̥* i *l̥*, pri čemu je *l̥* poziciono izmijenjeni glas *l* (ispred suglasnika: *molba*, *žalba*, *šalpa* 'šal', *malter*, *palca* Gsg, vokala *a*, *o*, *u*: *palac*, *topov*, *tuk* i sl., i djelimično na kraju riječi: *šal*, *denera*l i sl.), dok je *l̥* dvostrukog porijekla: od *l̥* i od *l* ispred samoglasnika prednjeg reda, tj. ispred *e* i *i*. Primjeri koje sam naveo za govor Zete u Južnoslovenskom filologu XXXIII⁸ daju i sliku stanja u Lješkopolju, Kućima i Bratonožićima. To znači da nijesu u pravu oni koji u ovim govorima nalaze i *l̥* srednjoevropskog tipa,⁹ u šta i Belić sumnja.¹⁰ Neće, naime, u Zeti, Lješkopolju, Kućima i Bratonožićima biti glasa *l̥* ni ispred *e* koje je od jata, već je i ono izjednačeno sa *l̥* nastalo od *l̥* ili od *l* u pozicijama ispred *e* i *i*.¹¹

Plavsko-gusinjsku govornu zonu moramo posmatrati u dvije projekcije. Govor većine pravoslavnih stanovnika uglavnom odgovara stanju prve skupine govora sa početka ovog rada,¹² a govor muslimana drugoj skupini, tj. možemo ga izjednačavati sa stanjem u Zeti, Kućima i Bratonožićima.¹³ Navešću nekoliko primjera iz govora muslimana u Plavu koje sam zabilježio na terenu: a) *l'ūska*, *l'ūdi*, *kl'ūč*, *nedēl'a* || *nedēl'a*, *zēl'e*; b) *l'isīca*, *gl'īsta*, *kol'ība*, *l'īpo* || *l'ījēpo*, *zal'īpīt* || *zal'īpīt*, *ūkrāl'i* su mu, *ul'īščālo* || *ul'īščālo*; c) *l'ēpīr*, *tēl'e*, *pl'ēci*, *kl'ēčim*; d) *ōtkl'āⁿ*, *ōdavl'āⁿ* *ōtl'āⁿ* 'odatle', *īskl'āⁿ* 'odakle' itd.

Ovi primjeri pripadaju kategoriji onih koje nalazimo u Zeti, s tim što ovdje imamo i *l̥* dobijeno od *l* kada je u položaju ispred *ā*, kojega u Zeti i Lješkopolju nema. Ovakvo *l̥*, kao u plavsko-gusinjskoj oblasti imamo i u Ceklinu, djelimično i u Crmnici (u Kućima i Bratonožićima *l* ispred *ā* nije palatalizovano), jer se u tim oblastima javlja refleks poluglasa *ā*.

³ Up. M. Stevanović, *Dakovački govor*, SDZb XI, 66, 67.

⁴ Luka Vujović, *Mrkovički dijalekat*, SDZb XVIII, 157, 380. Kasnije nastao fonološki opis govora Mrkovića pokazao je ipak da ovdje postoje samo dva laterala: *l* i *l'* (up. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Sarajevo 1981, 530, 532).

⁵ A. Belić, *Galički dijalekat*, SDZb VII, 102–111.

⁶ P. Ivić, *O govoru Galipoljskih Srba*, SDZb XII, 113–119.

⁷ Isto, 119.

⁸ D. Čupić, *Pregled glavnijih osobina govora Zete*, JF XXXIII, 270–271.

⁹ Up. M. Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, 44.

¹⁰ Up. A. Belić: M. Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, JF XIV, 172.

¹¹ Dragoljub Petrović takođe govori o dva laterala u govoru Kuća, tj. u jeziku Marka Miljanova. Up. njegov rad *Napomene o jeziku Marka Miljanova*, ZFL XXV/2, 91.

¹² Kada govorimo o većini pravoslavnih, imamo u vidu činjenicu da su ovdje u većini Vasojevići, a u manjini Kući. Mnogi pravoslavni stanovnici porijeklom iz Kuća ženidbenim i drugim vezama sa Vasojevićima izgubili su, u ne maloj mjeri, govorne osobine Kuća.

¹³ Moje bilješke iz ove oblasti govore o tome da govor muslimana ima one lateralne jedinice koje nalazimo u Kućima. U izvjesnoj, veoma maloj, mjeri to stanje je uticalo na stanovnike ove oblasti koji su vasojevičkog porijekla, dok su pravoslavci iz Kuća uglavnom zadržali karakteristike kućkih laterala (za druge govorne osobine manje su imali podsticaja u susjednim albanskim govorima).

Da Kuči i Zeta imaju isti sistem laterala konstatovali su još 1932. godine Bošković i Malecki. Oni tu još uvršćuju i Podgoricu (što se, svakako, odnosi samo na muslimane) i Mrkoviće.¹⁴ Međutim, vidjeli smo da Luka Vujović u Mrkovićima nalazi i glas *l̥* (*lj*). A ja mislim da Vujović nije u pravu (v. napomenu 4), što znači da ni Rešetar neće biti u pravu kada kaže da podgorički i barski muslimani imaju trojako *l*, tj. *l*, *l̥* i *l̥̄*, odnosno kao Kuči i Bratonožići.¹⁵ Jer, u svim ovim govorima, ponavljamo, ni u kojoj poziciji, ne nailazimo na čisti srpskohrvatski glas *l̥* (*lj*).

Belić se pita da li ovi govori imaju i *l̥*, i to pitanje ostavlja otvorenim.¹⁶ Svakako, treba reći da se *l̥* u ovim govorima javlja. Samo je pitanje da li je to ono velarno *l̥* kakvo se nalazi u poljskom ili ruskom jeziku, ili se pak od njega razlikuje. Po našem shvatanju, to je velarizovano *l̥*, ali nije još i velarno (kao velarno *l̥* shvatamo ono *l̥* pri čijem izgovoru vrh jezika pada na sekutiće, dodirujući njihove vrhove, i propuštajući neku vrstu vazdušne struje obodom vrha jezika. To je, naime, ono *l̥* koje Miletić naziva dubokim).¹⁷

S druge strane, u ovim govorima nalazimo *l̥* ispred svakog *e* i *i*, dakle i u pozicijama ispred *e* koje je nastalo od jata, kakve su u primjerima: *mliječko*, *lijepeo*, *blijedo*, *lijen* itd.,¹⁸ kao i ispred *ä*, tamo gdje ga ima.

Na taj način, govori tzv. prialbanske zone imaju:

l̥ ← *l* i *l̥* i

l̥ ← *l* u određenim pozicijama.¹⁹

S obzirom na sve što smo kazali, proističe da se stanje u govorima Zete sa Lješkopoljem, Kuća i Bratonožića, kao i muslimana u Podgorici (Titogradu), Baru, Plavu i Gusinju, te u Mrkovićima — slaže sa stanjem u albanskim gegijskim govorima, tj. da se na cijelom ovom području javljaju *dva laterala* — *l̥* i *l̥̄*. Zbog te činjenice sasvim je logično prihvatiti već izgrađeni stav lingvistike da se radi o uticaju albanskih govora, što, opet, ne znači da neka pitanja ovdje ne mogu biti interesantna za raspravljanje.²⁰ Ne dovodeći, u krajnjoj liniji, u pitanje albanski

¹⁴ R. Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, Titograd 1978, 24.

¹⁵ Up. M. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, 126.

¹⁶ Up. A. Belić, nav. rad 171.

¹⁷ B. Miletić, *Izgovor srpskohrvatskih glasova*, SDZb V, 57, kod objekta 10.

¹⁸ M. Stevanović je u Kućima i Bratonožićima našao *l̥* ispred *e* od jata (n. d., 44). Današnje stanje ovdje je, međutim, kao i u Zeti i Lješkopolju, pa i tu imamo *l̥*. Moguće je da je ovdje, u međuvremenu, došlo do analoškog uopštavanja, prema ostalim slučajevima ponašanja *l̥* ispred *e* i *i*, ali sedamdesetih i osamdesetih godina nijesmo zabilježili srednje *l̥* u ovim pozicijama.

¹⁹ Sasvim je druga situacija sa ostalim govorima Crne Gore. Tamo imamo sljedeću shemu:

a) *l̥* — prema srpskohrvatskom ishodišnom sistemu,

l̥̄ (*lj*) — prema srpskohrvatskom ishodišnom sistemu, kao i od *j* u sekvenci labijal + *j*, odnosno *j* od *ě*;

l̥ — uglavnom hipokorističkog karaktera,

b)

l̥ — ispred *a*, *o*, *u* i nekih suglasnika, ali ne u svim govorima i u svim slučajevima.

²⁰ Čini nam se, naime, da nije neumjesno i suvišno, u vezi s ovim, postaviti i neka pitanja:

1) Ako su Zeta i Kuči, istorijski posmatrano, stalno bili u neposrednim dodirima sa albanskim stanovništvom, zašto odgovarajući uticaj nije učinjen i na pravoslavno vasojevičko stanovništvo plavsko-gusinjske zone, koje je, istorijski, takođe bilo u susjedstvu sa Albancima (Gegama) koliko i kako su bili Zeta i Kuči? 2) Otkuda kod Bratonožića toliki albanski uticaj kada oni nijesu imali neposredne kontakte sa albanskim stanovništvom, osim posredno, preko Kuća, od kojih su takođe odvojeni dubokim kanjonom Male rijeke. Sličan slučaj je i sa Lješkopoljem. 3) Zašto se adekvatan uticaj nije izvršio na govor Crmnice. Zašto makar u Krnjicama, koje su istočno od Crmnice, prema albanskom stanovništvu, ne osjeća jači uticaj albanskih govora (u Krnjicama tek u po kojem slučaju imamo *l̥* ispred *e* i *i* — prema mojim zapisima). 4) Zašto, napokon, samo u Mrkovićima imamo *l̥* ispred *e* i *i* (posebno u riječima turskog i albanskog porijekla) kao u albanskim govorima, a ne i u Kućima, koji su najbliži Albancima, ili u Zeti?

uticaj, treba reći da je razvoj laterala i na ostalim srpskohrvatskim prostorima, pa i u drugim slovenskim jezicima, išao „šaroliko”. Palatalizacija prvobitno velarnih slovenskih laterala, kao i kasnija previranja u pravcu velarizovanja, ili pak novog palatalizovanja, kao procesi, poznati su svim slovenskim jezicima.

Kako smo već istakli, u izvjesnoj mjeri nam nejasno ostaje župsko *!* ispred *a*, *o*, *u*. Stvar se komplikuje i činjenicom što na srodne pojave nailazimo i u još nekim govorima ovog tipa. Naime, moje bilješke iz nekih istočnohercegovačkih sela (Kruševica kod Ljubinja, gdje sam boravio u ljeto 1982. godine, i Ukšići u Ljubomiru kod Trebinja, gdje sam boravio avgusta 1983) pokazuju da se u govorima tih sela javlja neka vrsta *!* i u pozicijama ispred *a*, *o* i *u*: *òdi!a*, *iš!a*, *nòsi!o*, *vòdi!o* i sl. Ne mogu o ovoj pojavi govoriti kao o apsolutnoj i izrazitoj, ali nesumnjivo javljanje *!* u ovim govorima u navedenim pozicijama navodi na pomisao da je *!* na širem prostoru istočnohercegovačkih govora (na području i stare i nove Hercegovine) bliže srednjoevropskom (palatalnom) *l* nego srpskohrvatskom „srednjem” *l*, tj. da je blisko dalmatinskom *l* (→ *!*). Kao korektiv, samo u određenoj mjeri može biti u pitanju akustički utisak koji nastaje zbog opozicije *l* i *!* o kojemu govorimo.

Napominjemo, na kraju, da u nekim govorima Crne Gore *l* prelazi u *ĺ* (*lj*) u posebnim okolnostima, tj. u tzv. jotovanju labijala: *pljesma*, *vljera*, *mljesto* i sl., ali se i *ĺ* (*lj*) gubi pretvarajući se u *j*: *zemja*, *divji*, *zobje* itd.²¹ No, to je posebna tema.

Beograd

²¹ Up. o tome moj rad *Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore*, VII naučni sastanak slavista u Vukove dane (1977), Beograd 1981, 57–63.